

**СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У ПОРЕФОРМЕНИХ АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ
В КІНЦІ ХІХ ст. ЗА ПУБЛІКАЦІЯМИ КИЇВСЬКИХ ГАЗЕТ
ПРО УМАНСЬКИЙ ПОВІТ**

Тетяна Кузнець

**THE SITUATION OF THE PEASANTRY IN THE KYIV PROVINCE
IN THE POST-REFORM AGRICULTURAL RELATIONS
AT THE END OF THE XIX CENTURY
ACCORDING TO THE PUBLICATIONS OF KYIV NEWSPAPERS
ABOUT UMAN DISTRICT**

Tatiana Kuznets

The article, based on the publications of Kyiv newspapers about the Uman district of the Kyiv province, highlights the situation of the peasantry in the last quarter of the XIX – early XX centuries. The provincial Press wrote that a few decades after the agrarian reform of 1861, the land issue worsened, which led to further impoverishment of the majority of the peasantry. Having received personal freedom and the right to buy land, the vast majority of rural workers suffered from lack of land and could not use the services of a peasant bank to buy land. The Press published materials about the complicated system of peasant earnings, insidious traps of conditions for hiring peasants to perform field work in the farms of landlords, which were prepared by economists and tenants to attract cheap workers and enslave the peasants. Reports were also published that despite the ban on physical punishment of rural workers, landlords arranged lynching and punished for economic offenses. In the provincial press, publications were also found that a fairly small part of the peasantry took advantage of the opportunity and bought the land. The most important reasons for this were the lack of funds among the vast majority of peasants and the unwillingness of landlords to sell land, for which the owners resorted to raising the price of land plots. The pages of Kyiv newspapers reflect the public outcry regarding the situation of a fairly large category of the population – quit-rent peasants. The capitalization of land and the legal uncertainty in the Imperial legislation of their state, which was based on customary law, made this category of the population particularly dependent on the will of landowners. A government attempt to legally resolve this issue in 1886 was unsuccessful, as it was delayed for a long time. The intentions of the authorities and the hopes of landless peasants to partially solve the problem of «land famine» by resettling landless and low-land peasants also turned out to be illusory. Thus, the article, based on publications in the provincial press about the events in the Uman district, shows that the situation of the peasantry in the late XIX – early XX centuries remained difficult.

Keywords: Kyiv province, provincial press, agrarian reform of 1861, quit-rent peasants, Uman district.

Вивчення історії селянства українських земель не втрачає своєї актуальності з огляду на декілька чинників. Завдячуючи своїй багаточисельності, воно завжди становило основну масу населення, яка визначально впливала на своєрідність соціокультурних процесів на територіально великому обширі і упродовж тривалого часового проміжку. Його соціально-економічна історія є основою різних зрізів дослідження соціуму, а демографічні, економічні, соціокультурні, ментальні виміри зумовлюють непідробний науковий інтерес. Але якщо раніше посилена увага дослідників була прикута до макроісторичного рівня, то прикметною ознакою новітніх досліджень історії українського селянства є регіональний аспект.

В історіографії імперського, радянського та пострадянського періодів селянська проблема мала суттєві відмінності в плані ідейно-тематичного спрямування оцінок та застосування науково-методологічного інструментарію дослідження. Та загалом історіографічний здобуток є досить значним. Він включає праці як описового, так і аналітичного характеру, і з першого

погляду може здатися, що лакун для дослідницького інтересу не залишилося. Після потужних узагальнюючих праць радянського періоду – «Історія СРСР» у 12 т., «Історія селянства Української РСР» у 2 т., «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 т. та «Історії Української РСР» у 8 т. – з'явилися фундаментальні праці сучасних українських вчених, кожна з яких є новою сторінкою історії України. Це праця О. Реєнта «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) 2003 року (Реєнт 2003), колективна праця «Історія українського селянства» у 2 томах (Історія українського селянства: нариси: В 2 т. 2006), що вийшла з друку у 2006 р., праця Ю. Присяжнюка «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.» (Присяжнюк 2007), що вийшла з друку у 2007 р. та ін. На основі потужної джерельної бази науковці на основі сучасного рівня розвитку історичної науки дослідили феномен українського селянства. Сучасна історіографія історії Правобережної України поповнилась фундаментальною працею французького історика-славіста Данієля Бовуа «Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр.» (Бовуа 2020). У «трикутник» дослідницької уваги історика потрапило і селянство Київської губернії.

Поряд з такими потужними науковими дослідженнями з'явилися праці з селянської проблематики з чітко вираженим регіональним аспектом, серед яких найближчими до задекларованої теми є наукові статті та дисертація Н. Тацієнко «Селянство Правобережної України в імперський період (1793–1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту» (Тацієнко 2019). Характеризуючи джерельну базу свого дослідження, Н. Тацієнко зазначила, що опрацьовувала публікації таких періодичних видань як газети «Киевлянин», «Киевские епархиальные ведомости», «Киевская старина», «Рада», «Руководство для сельских пастырей» (Тацієнко 2019). А між тим, в Київській губернії видавались ще й інші газети, на шпальтах яких публікувалась інформація, у тому числі, і про становище селянства. Серед них – політична та літературна газета «Заря», яка виходила в Києві щоденно у 1880–1886 роках і вважалася однією з найкращих провінційних південних газет та щоденна літературно-політична і економічна газета «Киевское слово», яка виходила з грудня 1886 року по 1905 рік включно. Вміщені в них кореспонденції з місць та редакторські матеріали розширюють знання про суспільно-політичне, економічне, культурне життя населення регіону, а загалом, мікроісторичний аспект сприяє утвердженню людиноцентризму в історії.

Метою даної статті є систематизація та аналіз публікацій в київських газетах про становище селянства одного з найбільших повітів Київської губернії – Уманського, на території якого були представлені найчисельніші групи селянства: кріпаки, державні селяни, військовопоселенці, чиншові селяни. Так як дослідницька увага сфокусована на газетах «Заря» та «Киевское слово», то хронологічні межі окреслені часом виходу цих друкованих органів – 1880-ті – 1905 рік.

Виявлені у названих газетах публікації стосуються таких питань, як: малоземелля та обезземелення селянства у пореформений час, закабалення селян після Аграрної реформи 1861 року, непомірні податки, які вели до тотального зубожіння сільських трударів, факти вчинення самосудів та фізичного покарання економами та управителями панських маєтків, використання селянами права на викуп землі, становище чиншових селян, переселення селян як спосіб покращення матеріального становища шляхом отримання у орендне володіння наділів на незаселених землях. Не дивлячись на те, що ці питання не можна вважати не дослідженими, все ж введення у науковий обіг нового фактичного матеріалу з газетних публікацій сприятиме розширенню діапазону знань про життя найчисельнішої категорії населення українських земель – селянство.

Про становище безземельних селян влада знала з офіційних джерел. Зокрема, наприкінці 1880 р. в Умань прибув сенатор Половцев, який ревізував Київську губернію, і, окрім усього іншого, у його плані перевірки було питання про становище селян. Уманське повітове з селянських справ присутствіє підготувало сенаторові довідку, у якій становище селян, які мали земельні наділи, визнано «средне обеспеченным» і незадовільним – безземельних селян. «Матеріальний быт крестьян безземельных представляется в ином виде. Они лишены возможности держать скот, не имея для него летнего выпаса и зимнего корма; не имея своей земли, они должны зарабатывать хлеб для семейства на чужих нивах и из года в год находятся в услужении в разных лиц, вынуждены работать поденно целыми семьями в местных экономиах. Если принять во внимание ещё и то, что эти крестьяне обременены так же разными подушными сборами и податями, то легко прийти к тому общему выводу, что положение безземельных крестьян оказывается безотрадным и в будущем не предвидится улучшения», – зазначалося в укладеній для ревізора інформації (Уманский уезд 1882, 13 апреля, с. 3).

У 1882 р. газета «Заря» писала про безпросвітну бідність мешканців села Косенівки таке: «Нигде, кажется, нет такой громадной массы безземельных, как в этой несчастной дерев-

не. После освобождения крестьяне получили от косеновского помещика самый ничтожный надел, а теперь, с увеличением населения, целые десятки дворов не имеют ни клочка земли. Единственным источником для них являются летние заработки у местного-же помещика» (Внутренний отдел 1882, 28 марта, с. 3). Село Косенівка не було єдиним в Уманському повіті, населення якого страждало через обезземелення.

Анонімний кореспондент київської газети «Заря» 28 серпня 1882 р. писав, що більше 150 верст проїхав по Уманському повітові і скрізь чув скарги селян, посесорів та землевласників на поширення конокрадства, а також нарікання селян на малоземелля. З приводу останнього він писав, що ще декілька десятків років тому назад Уманський повіт включав привабливу для селян «степь», в яку закликались, а частіше за все переселялись маси народу для заняття землеробством, а тепер мешканці цього краю жаліються на малоземелля. «Да ещё какое классическое здесь малоземелье! О нем можно судить уже по тому, что во всех селах поражает вас крайне недостаточное количество хлеба, стоящего в гумнах. В соседнем Звенигородском уезде приходится видеть гораздо больше хлеба в крестьянских хозяйствах, не смотря на то, что почвенные условия Уманского уезда лучше тех же условий уезда Звенигородского. Своей земли мало, помещики же или совсем не отдают крестьянам в аренду своих земель, или же отдают ее за слишком высокую цену, доходящую до двадцати рублей за десятину» (Уманский уезд 1882, 28 августа, с. 3). Та й тваринництво, птахівництво і кустарні промисли, а також відомі заробітки не задовольняють самих необхідних потреб уманського селянина, – резюмував автор газетної кореспонденції.

Окрім малоземелля дошкульним було і прагнення землевласників примусити селян до дармової праці шляхом створення різноманітних економічних пасток, штрафів тощо. І після ліквідації кріпацтва поміщики та їх економи обплутували селян сіткою кабальних зобов'язань. Один із способів використання безвихідного становища селян описано в київській «Заре». Йшлося, зокрема, про те, що зимою, коли з селян вимагали сплату податків, поміщики «в лице своих управляющих, приказчиков являются благодетелями к ним на выручку и нанимают их для летних работ; но большей частью наемная плата доходит до 20–21 коп. за летний рабочий день; при этом с ними заключаются условия на 5 летних месяцев, с тем однако, что за каждый прогульный день с рабочего взыскивается штраф по 1 рублю» (Внутренний отдел 1882, 2 июня, с. 3). Управляючий помістям баронеси Корф Чаплинський звертався до суду з позовом до 20-х селян, які порушили заключені з ним аналогічні умови. Він видав їм по 20–25 рублів завдатку, але під час літніх сільськогосподарських робіт окремі селяни – хто за станом здоров'я, хто у зв'язку із занятістю у своєму господарстві, а хто і через пияцтво – недопрацювали по 1 чи 2 місяці. Чаплинський за невиконання домовленості вимагав стягнути з таких селян штрафи по 1 руб. за кожний прогульний день. А це означало, що вони мали заплатити по 30, чи 60, чи 90 рублів. З огляду на це, селяни погоджувались відпрацювати прогульні дні, але Чаплинський наполягав на стягненні штрафів. Якщо ж селяни відмовляються від штрафів, то вони повинні повернути завдатки (по 20–25 руб.) без будь-якої оплати їхньої праці упродовж відпрацьованих ними днів. «Г. Чаплинский, получив исполнительные листы, вероятно закабалит крестьян и на следующий год и уж, разумеется, без задаточных денег, вместо которых крестьяне получат исполнительные листы; в будущем году будут вновь прогульные дни, вновь посыпятся иски, вновь исполнительные листы и т. д. и т. д. Таким образом, крестьян окончательно закабелят», – резюмував автор кореспонденції (Внутренний отдел 1882, 2 июня, с. 3). Це поглиблювало зубожіння сільських трударів і коли доходила справа до сплати податків, то для багатьох сімей це був крок у прірву, з якої вибратись було дуже не просто.

Дописувач з Уманського повіту повідомляв губернській газеті «Заря» таку інформацію: «Наступило время собирания податей и вот в какое село не загляните – встретите одну и ту-же картину: сельский староста, сотский и десятник ходят по улицам, навьюченные разным имуществом (кожухами, свитками и подушками), отобранными у тех, у кого не оказалось денег. Имущество пока закладывается, вырученные деньги идут на подать, а дело хозяина выкупить потом свое добро с надбавкой огромных процентов. Старосты и сборщики податей уверяют, что другого способа собрать подать нет, иначе поступать им невозможно, ибо начальство очень взыскательно» (Внутренний отдел 1882, 28 октября, с. 3–4). Викупити своє майно чимало селян не мали за що. Навіть ті, хто мав невеликі земельні наділи терпіли злидні через часті неврожаї, зумовлені природними умовами та стихійними лихами, стан здоров'я тощо.

Не дивлячись на те, що реформа 1861 р. надала кріпакам права вільних обивателів, тобто особисту свободу, все ж немало самодурів з імущих верств продовжували зверхньо ставитися до селян. У 1882 році «Заря» писала, що управляючий одного багатого уманського помістя

запровадив самосуд, де він – прокурор, а старіші служителі – присяжні засідателі. Зазвичай покарання проходить так: приводять того, хто провинився і управитель питає: як покарати? «Присяжні» кажуть: дати 50 нагайок. І відразу відбувається езекуція. Навіть був випадок, коли чумаки з іншого села, які приїхали за пшеницею і не додивились як їхні воли почали пастись на озимині, замість грошового штрафу були побиті нагайкою. А одного разу, – повідомив дописувач газети, – управляючий побачив як найманий робітник – хлопчик бив лінивого вола. «Проникнувшись скотололюбием и забыв о человеколюбии, он страшно избил мальчика нагайкой; по свидетельству доктора, раны оказались хоть и не опасными, но все таки очень жестокими» (Внутренний отдел 1882, 28 мая, с. 3). Тобто дарована урядом кріпосників воля ще не означала поліпшення життя селянства. Як і право на купівлю землі для переважної більшості селян зреалізувати було неможливо.

Відносно того як селяни користувались правом на купівлю землі, то на роздуми наводить така інформація. У серпні 1881 року газета «Заря» опублікувала підготовлені в Русалівській волості Уманського повіту відповіді на питання сенатора Половцева, який ревізував Київську губернію. Зокрема, на питання ревізора про порядок користування землею селян, звільнених з кріпацтва, відповідь дали таку: до складу Русалівської волості входили дев'ять населених пунктів – села Русалівка, Нова Гребля, Кислін, Багва, Рубаний Міст, Ризіна, містечка Буки та Антонівка, «деревня» Софіївка і селяни з усіх них користуються землею подвірною ділянками. При чому періодичного переділу подвірних польових ділянок при користуванні не буває, а існує облік польових наділів з огляду на те, що польова земля різної якості. Визначених термінів не існує, а обмін здійснюється за бажанням сільської громади, в присутності усіх господарів – власників землі. Щодо рівня матеріального забезпечення та поліпшення побуту селян, волосне начальство відписалось так: «Материальный быт крестьян, получивших полевые наделы, можно считать среднеобеспеченным в виду того, что каждая семья пользуется полевым наделом в качестве от 4 ½ до 6 ½ десятин земли...» (Уманский уезд 1881, 18 августа, с. 3). А саме така кількість землі давала селянській сім'ї засоби до існування. Але не наводилось ніяких показників «середнеобеспеченого» становища селян.

Дописувач «Зари» припустив, що «достаточным подтверждением сказанного» мала слугувати відповідь на питання про наявність випадків купівлі селянами наодинці чи цілими товариствами землі у приватних власників. Русалівська волость відповіла, що такі випадки були: окремими селянами Нової Греблі у 1870 р. у поміщика куплено 9 дес. 1372 саж. землі, у 1876 р. – 67 дес. 1133 саж. і у 1880 р. – 204 дес. землі. Селяни села Кислін купили у місцевого поміщика у 1867 р. 23 десятин. У селі Багва селяни 1871 р. купили у свого поміщика 22 дес., а 1876 р. ще 30 дес. землі. Тобто, з дев'яти населених пунктів Русалівської волості тільки у чотирьох за майже двадцять років (1861–1880) з часу звільнення селян з кріпацтва окремими селянами було викуплено 386 дес. 105 саж. землі. Чим не показник матеріального благополуччя селян?

Створеною урядом можливістю скористатись банківським кредитом для купівлі землі більшість селянства теж не могла. У лютому 1886 р. газета «Заря» повідомляла, що «действия земельных крестьянских банков сильно интересуют крестьян» (Уманский уезд 1886, 13 февраля, с. 4). Так у с. Кути Уманського повіту селяни витратили багато грошей на будівництво нової церкви, але «стали хлопотать о покупке у помещика земли с помощью банка и хлопоты их, к немалому удивлению, увенчались успехом» (Уманский уезд 1886, 13 февраля, с. 4). Як з'ясувалося, банк видавав по 120 руб. за десятину землі, – повідомляв дописувач київської газети, – а решту коштів селяни повинні були заплатити самі (ціна ж за десятину складала 145 руб.).

Селян це дуже зацікавило і вони почали збирати гроші, щоб доплатити по 25 руб. за кожен десятину. У травневому номері за 1886 р. «Заря» про це писала так: «Стали они собирать деньги; сбывали скот, кто имел, имущество, хозяйство кой-какое и все-таки не смогли собрать требовавшихся 10 тысяч руб. (400 дес. по 25 руб). Обращались они целым обществом к частным лицам, но никто не соглашался дать требуемой суммы взаймы; словом, нигде и ни у кого они поддержки не нашли и покупку, таким образом, утеряли! Положение по истине трагическое; была земля почти в руках и ускользнула по причине бедности» (Уманский уезд 1886, 18 мая, с. 4). Дописувач «Зари» заключив, що іноді можна почути, що селянин легко міг би стати поміщиком, якби тільки не п'янствував і сумлінно працював, але ці селяни поміщиками не стали так як були бідними і не мали грошей.

Значну увагу губернські газети приділяли чиншовикам. У листопаді 1880 р. газета «Заря» писала, що «положение чиншевиков обращает на себя всеобщее внимание; везде и всюду заговорили о них: заговорила печать, взволновались ученые люди и принялись за теоретическую разработку чиншевого вопроса; обратило, наконец, внимание на них и правительство

(Умань 1880, 14 ноября, с. 3). Уманський окружний суд був завалений скаргами селян-чиншовиків на поміщиків, а депутати від сільських товариств оббивали пороги усіх адміністративних установ. Дописувач «Зари» співчутливо зазначав: «Полюбопытствуйте прочесть хоть одно из тех многочисленных прошений, которые они подают, и вы в каждом безграмотном слове, в каждой бестолково-составленной жалобе вычитаете целый ряд страданий» (Умань 1880, 14 ноября, с. 3). Усі скарги чиншовиків були приблизно однаковими.

Проблема полягала в тому, – жалілися селяни-чиншовики, – що з прадавніх часів їх предки володіли землею, яка була власністю поміщика, на чиншовому праві, але в останні 15 чи більше років, поміщик змінив встановлені чиншові відносини: з 50 коп. за морг (1 дес. = 1 3/4 морга) землі землевласник поступово збільшив платню до 6 руб. за десятину. Це була дуже висока платня і селяни відмовлялися від користування землею, не маючи можливості сплатити такі кошти. Деякі селяни переселялись в інші губернії. Поміщики не протестували проти відмови селян користуватись землею за плату, як і не намагалися перешкодити «добровільному» виселенню селян, так як остаточно оволодівали землею. У деяких селах поміщики замість плати за користування землею вимагали від чиншовиків фізичну працю. Це питання набирало все більшої гостроти і уряд доручив уже згаданому сенаторові Половцеву детально ознайомитись з становищем чиншовиків в Київській губернії, для чого під його керівництво був відряджений спеціальний чиновник.

Становище чиншовиків в Уманському повіті анонімний кореспондент «Зари» розпочав характеризувати так: «Общий характер сел, населенных чиншевиками, это «постепенное обезземеление»» (Умань 1881, 8 января, с. 3). Предки чиншовиків володіли раз і назавжди визначеною ділянкою землі, поділеною, з огляду на процеси виснаження землі, на три зміни, причому майже в усіх селах повіту на кожну родину була визначена кількість моргів. Із збільшенням чисельності кожного сімейства, сімейний наділ, який раніше задовольняв потреби родини, необхідно було розділити і він, зрозуміло, не міг задовольнити родину. Поміщики у багатьох селах зовсім лишили своїх чиншовиків права користування чиншовою землею і залишили їм тільки присадибну землю, обклавши її високою платою. У деяких селах поміщики виявились «великодушніші»: вони відібрали у селян «всю сенокосную и две смены пахатной, оставив им всем, т. е. тому же количеству семейств, но с увеличенным числом душ, одну только смену, при чем увеличили, однако-же, до несообразности чиншевую плату, так что даже прежнее понятие о чиншевом праве (раз навсегда определенная плата в 50 коп. за морг за пользование землей) совершенно исчезло» (Умань 1881, 8 января, с. 3). Дописувач «Зари» зазначав, що поміщики усі свої сили спрямували на те, щоб змінити характер чиншового користування землею, а для цього вдаються до будь-яких вивертів, а саме: збільшують плату за землю, змінюють земельні наділи, заключають з чиншовиками письмові угоди, тобто по всякому знищують традиції чиншових відносин в їх основі.

Для прикладу руйнування чиншових відносин на шпальтах газети «Заря» показане становище чиншових селян в селі Войнарівці Таращанського повіту Київської губернії. Село належало графові Владиславу Браницькому і з давніх часів 70 сімейств було наділено 648 моргами землі (у т. ч. 430 моргів присадибної). Сінокосна і хутірна земля була повністю відібрана у чиншовиків гр. Браницьким. Селянам залишено тільки 13 моргів присадибної і 166 1/2 дес. орної землі. Рахуючи, в середньому, у кожній сім'ї по 5 душ (насправді було значно більше), можна вважати, що це було 350 осіб, на кожну з яких припадало менше ніж 1/2 десятини. Навіть при найбагатшому врожаєві, але при високій чиншовій платі (3 руб. за 1/2 дес.) і при інших селянських повинностях (більша частина з них – колишні однодвірці, приписані до волості і прирівняні стосовно відбування повинностей до селян), за відсутності будь яких додаткових засобів цілком очевидно, що такий земельний наділ не міг забезпечити існування сім'ї. Тому не було дивним, що багато хто з чиншовиків залишали свої наділи, а поміщикам це і було потрібно, шукали можливостей для переселення десь на віддалені землі.

У січневому номері за 1881 рік газета «Заря» опублікувала ще один матеріал про зміну чиншових відносин у помісті графа Владислава Браницького. Йшлося про те, що у селі Плоске Таращанського повіту Київської губернії на чиншовому праві жило 120 сімей, 94 з яких з польовими та присадибними наділами та 26 тільки з присадибними. З перших, 69 сімей володіли по 14 моргів землі кожна, з інших, 23 сім'ї володіли по 28 моргів кожна, а 2 сім'ї мали по 56 моргів землі. Чиншова плата здавна була визначена по 10 руб. за паровий наділ (28 моргів) і по 5 руб. за піший (14 моргів). При цьому чиншовики звільнялися від плати за садиби, так як платою за польові наділи вони покривали також і присадибну землю. Такі чиншові відносини встановилися при попередниках Владислава Браницького і предках чиншовиків села Плоске.

Та на початку 1860-х років граф Браницький почав поступово змінювати чиншові відносини. Раніше звільнені від всякої платні присадибні ділянки були обкладені чиншом в розмірі 1 руб. 50 коп. за кожну садибу, безвідносно до її величини. У 1866 р. граф розпорядився про заміну ділянок землі чиншовиків, які не розуміли підступності планів землевласника. А 1874 року граф розпорядився, щоб чиншовики Плоского підписали нові умови, якими він хотів змінити і чиншову плату, і земельну ділянку і збільшити чинш на присадибні ділянки. Від такого ультиматуму поміщика чиншовики прозріли і хоч не в повній мірі усвідомлювали наслідки нових умов, та все ж бачили, що для них нічого доброго нові умови не принесуть і відмовились їх підписувати. Навіть погрози на них не подіяли і нові чиншові умови з поміщиком вони не підписали. Граф погрози не залишив пустим словом і землю у колишніх чиншових селян відібрав. Та відібрати присадибну землю не ризикнув, однак збільшив для деяких чиншовиків садибний чинш з 1 руб. 50 коп. до 18 руб. на рік (Умань 1881, 28 января, с. 3). І, врешті, аби заспокоїти незговірливих чиншовиків, які готові були до бунту, і все-таки змінити чиншові відносини, економія графа підшукала заможного селянина Горіховського, якому, як вільному орендарові, за контрактом віддала 370 дес. землі для обробітку по 5 руб. 50 коп. за десятину.

Поміщики намагались перевести чиншових селян на орендні відносини, у ході чого піднімали плату за користування землею. Чиншовики шукали справедливості в судах щоб за будь-що залишити чиншове право. У вересні 1882 р. київська газета «Заря» розповідала, що до одного з повірених у селянських справах звернулись за порадою і допомогою 13 чиншовиків. Вони розповіли таке: «Издавна предка наши и мы «уживали» чиншевые поля в имени баронессы Корф (в Уманском уезде), в первых числах августа сего года мы, как и каждый год, вспахали землю. Не успев обсеменить поля, мы получаем приказ от главного управляющего явиться в контору для заключения арендных договоров, но общим голосом решили договоров не заключать, а «уживать» землю так, как и отцы и деды наши уживали, на чиншу... Тогда управляющий выслал свою экономическую челядь, силою прогнали нас и обсеменили вспаханые нами чиншевые наши поля» (Внутренний отдел 1882, 5 сентября, с. 3). Кореспондент газети пояснював такі дії поміщика тим, що його метою напередодні вирішення чиншового питання шляхом надання права на викуп землі було термінове переведення селян на право строкової оренди і позбавлення селян права навіть називатись чиншовиками. До того ж, в силу нового закону про судочинство по чиншових справах жодне рішення суду, у разі дотримання термінів, не могло бути «приведено в исполнение». Поміщик розумів, що якщо він почне судову тягнину з чиншовиками, то за новим законом, навіть у разі рішення суду на його користь, воно залишиться мертвою буквою, так як його неможливо привести до виконання. Тому поміщику вигідніше було перевести справу в іншу площину: поставити себе у становище відповідача, а селян – в становище позивачів. Тоді скарга селян на поміщика за те, що він вигнав їх з поля, не підпадатиме під закон про чиншові справи.

Увага періодичної преси до становища чиншовиків в останній чверті XIX ст. була зумовлена суспільним інтересом до вирішення долі значної кількості селянства. На українських землях чиншове право існувало з XIV ст. і «відсоток чиншових селян у структурі різноманітних категорій селян поступово зростав, і на період XVII ст. вони вже інколи становили 2/3 частини жителів певного села... На період XIX ст. чисельність чиншових селян у Правобережній Україні, помітно зросла, хоча їхня структура не зазнала значної модифікації. Як і раніше, в дану категорію сільського населення входили піддані, що платили один чистий грошовий чинш та селяни, які відбували змішану з іншими податками форму чиншу» (Гурбик 2013, с. 553). Змін у становище цієї категорії сільського населення Аграрна реформа 1861 р. не внесла так як стосувалася тільки поневоленого селянства. А такі процеси як демографічний всплеск пореформеного періоду, капіталізація в аграрній сфері та «голод на землю» мали безпосередній вплив на становище чиншових селян. Усе нагальнішим ставало прийняття закону про чиншовиків.

Після земельної реформи 1861 р. закон про чиншових селян довелося очікувати ще 25 років. Тільки 9 червня 1886 р. було прийняте «Положення про поземельний устрій сільських вічних чиншовиків у губерніях Західних і Білоруських». Але сподівання на його ефективність виявились марними. За словами Даніеля Бовуа, «оцінити його можна в кількох словах: погано підготовлене злочинне Положення, непридатне для впровадження і спрямоване на те, щоб якомога менше заторкнути право власності крупних землевласників...» Воно «так і не вирішило проблеми в цілому, і запроваджені ним градації стали джерелом нових конфліктів упродовж трьох наступних десятиліть» (Бовуа 2020, с. 636).

У умовах малоземелля, зубожіння, розчарування результатами аграрної реформи чимало селян жило у стані очікування чуда. Чутки про його можливість час від часу підтримувались

розмовами про переселення у малозаселені регіони держави, де вільної землі було вдосталь. Такі чутки поширювались серед населення і повідомленнями про те, що в урядових колах розробляється план переселенської політики, і прикладами окремих сімей, які наважувалися вирушити у далекі краї.

Газета «Киевское слово» у 1902 р. писала, що переселенський рух в Уманському повіті набрав епідемічного характеру. І це попри те, що якість ґрунтів на території повіту є однією з найкращих в Київській губернії. І все тому, що «население учетверилось, наделы измельчали, а отсутствие знаний, необходимых для занятий ремеслами, применительно к потребностям округа или промыслом обретают население на жалкое существование. И в самом деле, – ставив риторичне питання дописувач, – возможно-ли иное, чем полуголодное, существование семьи из 8–10 душ при наличности 3 дес. надела, находящихся в общинном пользовании и эксплуатируемых первобытным трехпольным возделыванием» (Уманский уезд 1902, 16 мая, с. 3). Власникам 3 дес. землі переселення було заборонене, тому переселенська епідемія поширювалась серед тих, хто такої кількості не мав. Дописувач губернської газети зазначав, що общинне володіння землею зумовлювало серед селян ворожнечу, тяганину і навіть було причиною фатальних конфліктів. Як відомо, кожні 4–6 років змінювались земельні наділи: сільська сходка загальним голосуванням передавала наділи з одних рук в інші з огляду на неоднакову родючість ґрунту. При такому перерозподілі не поодинокими були випадки обділення вдів та сиріт, що лишало їх засобів до існування. Тому не дивно, що охочих до переселення селян з'являлося все більше і більше.

У пресі описаний приклад мешканців села Чорної Кам'янки, які виважено вирішували питання переселення. Тридцять сімей звернулись до Управління державним майном Самарської губернії і отримали звіди інформацію про умови для переселенців, передбачені законом від 13 липня 1880 р. Їм було повідомлено, що землі для бажаючих переселитися виділяються в Богорусланському, Миколаївському і Новоузенському повітах Самарської губернії. У першому з названих повітів на кожну душу чоловічої статі виділяється 5 дес., у другому – 6–8 дес., у третьому – до 8 дес. землі. При цьому повідомлялося, що у першому повіті ґрунт чорноземний, а у двох інших – степовий. Земля виділяється в оренду на 12 років, з яких перші три роки були безкоштовними, а в наступні орендна річна плата становила від 25 $\frac{1}{4}$ до 57 $\frac{4}{5}$ копійки за десятину. По завершенні 12-річної оренди відведена земля переходила у безтермінове користування з такою ж платнею.

Такі умови селянам з Чорної Кам'янки були вигідними і вони порушили клопотання про дозвіл на переселення. Колективно вони розробили план переселення, про який газетна публікація повідомляла як про варту уваги систему. Задум був таким: спочатку на землі Самарської губернії мали поїхати чоловіки, визначитись там з ділянками землі і спільно звести глинобитне житло для кожної сім'ї. Восени у складчину вони мали посіяти по 2–3 дес. озимини на кожен двір, а на зиму повернутись до своїх сімей. Упродовж зими усі родини мали владнати усі господарські справи і уже навесні мали перебиратися на нове місце проживання. Таке рішення селян видавалось продуманим і чітко спланованим.

Здогадно, що «Киевское слово» таку детальну інформацію про чорнокам'янських переселенців помістило на своїх шпальтах аби убезпечити селян від спритників, які заробляли на природному бажанні покращити свою долю шляхом поширення чуток про сприяння в переселенні. Так, анонімний дописувач губернської газети у квітні 1891 р. намагався викрити обман такого характеру. У селах північної частини Уманського повіту і у прилеглих Таращанського повіту Київської губернії поширювались чутки про доцільність переселення на Амур. Цілий місяць у Скибин прошкували селяни до одного «ходатая», який за 1 руб. розповідав про райські умови для переселенців. З Уманського повіту з сіл Красний Кут, Охматів, Побойна, Таращанського – з Нагорної, Городищ, Станіславчика, Бузівки, Скибина позаписувалось по 20–30 сімей, які бажали переселитися до Сибіру. Про саме переселення скибинський спритник розповідав, що «будто всех перевезут на казенный счет и там, на Амуре, дадут хлебородной земли сколько кто пожелает, наделят каждого хозяина парюю волон и лошадей, дадут корову, овец и всякой домашней птицы по паре» (Уманский уезд 1891, 14 апреля, с. 3). Такі привабливі розповіді магiчно діяли на селянські душі і кількість бажаючих переселитися збільшувалась. Деякі розважливіші селяни зверталися за інформацією до волосного начальства, але те відмахувалося від таких розмов. Деякі гарячі голови від цього охолоджувалися, а деяким це додавало зятятості щодо переселення. В газетній публікації повідомлялося, що «в семьях стоит целый ад: муж записывается, жена не хочет, плачет, просит, далее сердится и в конце концов дерутся; в другом месте сын с молодою женою записываются, родители плачут и грозят проклятием» (Уманский

уезд 1891, 14 апреля, с. 3). Цілком закономірним виглядало питання дописувача: звідки той спритник зі Скибина взяв інформацію про переселення на Амур?

Відповіддю на питання мало бути тільки те, що це чистої води шарлатанство і бажання пожитися за чужий рахунок. Аналогічний випадок мав місце і у Нагорній. Один шляхтич задумав переселитись у Ставропільську губернію і став підговорювати до цього інших односельців. Взавши на себе роль «ходатая», він зібрав гроші з довірливих селян і сам переселився на ставропільщину.

Губернська преса писала і про такий випадок: селянин з Тальянок, який ледве читав по складах, Назарій Каракоцький теж вирішив поспекулювати на прагненні селян до кращого життя. Знаючи як магічно на селян діють розповіді про вільні землі і «молочні ріки серед киселевих берегів», він помандрував по селах Київської, Подільської та Волинської губерній. Найдовірливіших до його переселенських байок селян підприємливий Каракоцький заносив до спеціального списку, беручи за це по 2 руб. з душі. Обіцяючи сприяння у переселенні, він зібрав гарні гроші, але у Волинській губернії його діяльність «нашли зловредной и привлекли к ответственности» (Нам пишут 1892, с. 3).

Переселення селян могло бути успішним тільки за сприяння держави, яка мала організаційно та фінансово забезпечити переселенську політику. Але державних коштів не було, а тому тільки у випадку самоініціативи і продуманої організації самими селянами можливим ставало бажане переселення.

Таким чином, виявлені в київських газетах «Заря» (1880–1886 рр.) та «Киевское слово» (1887–1905 рр.) публікації про становище селянства Уманського повіту в останній чверті XIX – на початку XX ст. дають можливість наглядно побачити, що і через два десятиліття після початку реалізації Аграрної реформи 1861 року залишались гострі проблеми, без розв'язання яких суспільний спокій зберігати було украй проблематично. Такими суспільними викликами залишалося малоземелля та обезземелення селянства, збереження системи економічного примусу та закабалення непомірними податками, платежами, відробітками, низькою оплатою праці сезонних працівників, існування самосуду та фізичного покарання економами та управителями поміщицьких маєтків. Декларована, але недосяжна для більшості селян можливість купівлі землі підтримувала соціальну напругу, яку не знімало і переселення селян.

Виявлені, систематизовані і введені таким чином у науковий обіг публікації періодичної преси доповнюють джерельну базу історії українського селянства. Перспективним напрямом на цьому шляху є виявлення у малодосліджених періодичних виданнях Київської губернії матеріалів про становище селянства в інших повітах, що посилюватиме переконливість загальних висновків про характер аграрних перетворень у другій половині XIX ст. і доповнюватиме регіональну історію України.

Список джерел та літератури

Внутренний отдел. 1882. 2 июня. Заря.

Внутренний отдел. 1882. 5 сентября. Заря.

Внутренний отдел. 1882. 28 марта. Заря.

Внутренний отдел. 1882. 28 мая. Заря.

Внутренний отдел. 1882. 28 октября. Заря.

ГУРБИК, А. О., 2013, Чиншові селяни. Енциклопедія історії України: У 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 10: Т – Я. Київ: Наук. думка.

БОВУА, ДАНІЕЛЬ, 2020, Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо».

Історія українського селянства: нариси: В 2 т., 2006, відп. Ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка. Т. 2.

Нам пишут. 1892. Киевское слово. 27 августа.

ПРИСЯЖНЮК, Ю., 2007, Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль.

РЕЄНТ, О., 2003, Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України.

ТАЦІЄНКО, Н. Л., 2019, Селянство Правобережної України в імперський період (1793–1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв.

Умань. 1880. 14 ноября. Заря.

Умань. 1881. 8 января. Заря.
 Умань. 1881. 28 января. Заря.
 Уманский уезд. 1881. 18 августа. Заря.
 Уманский уезд. 1882. 13 апреля. Заря.
 Уманский уезд. 1882. 28 августа. Заря.
 Уманский уезд. 1886. 13 февраля. Заря.
 Уманский уезд. 1886. 18 мая. Заря.
 Уманский уезд. 1891. 14 апреля. Киевское слово.
 Уманский уезд. 1902. 16 мая. Киевское слово.

References

Vnutrennii otzel [Internal department]. 1882. 2 iunia. Zaria. [In Russian].
 Vnutrennii otzel [Internal department]. 1882. 5 sentiabria. Zaria. [In Russian].
 Vnutrennii otzel [Internal department]. 1882. 28 marta. Zaria. [In Russian].
 Vnutrennii otzel [Internal department]. 1882. 28 maia. Zaria. [In Russian].
 Vnutrennii otzel [Internal department]. 1882. 28 oktiabria. Zaria. [In Russian].
 HURBYK, A. O., 2013, Chynshovi selianyn [Chinshov peasants]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. T. 10: T – Ya. Kyiv : Nauk. dumka. [In Ukrainian].
 BOVUA, DANIEL, 2020, Trykutnyk Pravoberezhzhia: tsarat, shliakhta i narod. 1793–1914 rr. [Triangle of the Right Bank: the tsar, the gentry and the people. 1793–1914]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio». [In Ukrainian].
 Istoriiia ukrainskoho selianstva: narysy: V 2 t [History of the Ukrainian peasantry: essays: In 2 vols.]. 2006. vidp. Red. V. A. Smolii. Kyiv : Naukova dumka. T. 2. [In Ukrainian].
 Nam pyshut [They wrote to us]. 1892. Kievskoe slovo. 27 avhusta. [In Russian].
 PRYSIAZHNIUK, Yu., 2007, Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XIX st. [Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: sociomentalna history of the second half of the XIX – early XX centuries]. Cherkasy: Vertykal. [In Ukrainian].
 REIENT, O., 2003, Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.) [Ukraine in the imperial era (XIX – early XX century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
 TATSIIENKO, N. L., 2019, Selianstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v imperskyi period (1793–1917 rr.): na materialakh Umanskoho povitu [The peasantry of the Right Bank of Ukraine in the imperial period (1793–1917): on the materials of Uman district]: avtoref. dys. ... kand. ist. Nauk. Chornomorskyi natsionalnyi universytet imeni Petra Mohyly. Mykolaiv. [In Ukrainian].
 Uman [Uman]. 1880. 14 noiabria. Zaria. [In Russian].
 Uman [Uman]. 1881. 8 yanvaria. Zaria. [In Russian].
 Uman [Uman]. 1881. 28 yanvaria. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1881. 18 avhusta. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1882. 13 apreliia. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1882. 28 avhusta. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1886. 13 fevralia. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1886. 18 maia. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1891. 14 apreliia. Kievskoe slovo. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1902. 16 maia. Kievskoe slovo. [In Russian].

Становище селянства Київської губернії у пореформених аграрних відносинах в кінці XIX ст. за публікаціями київських газет про Уманський повіт

У статті на основі публікацій київських газет про Уманський повіт Київської губернії універсально встановлено становище селянства в останній чверті XIX – на початку XX ст. Губернська преса писала про те, що і через кілька десятиліть після початку Аграрної реформи 1861 року

земельне питання загострилося, що зумовлювало подальше зубожіння основної маси селянства. Отримавши особисту свободу і право на викуп землі, переважна більшість сільських трударів страждала від малоземелля і не могла скористатися послугами селянського банку для купівлі землі. У пресі публікувалися матеріали про заплутану систему селянських відробітків, підступні пастки умов найму селян для виконання польових робіт у господарствах поміщиків, які готувалися економами та орендаторами для залучення дешевих робочих рук і закабалення селян. Публікувались повідомлення і про те, що не дивлячись на заборону фізичних покарань сільських трударів, поміщики влаштовували самосуд і карали за провини господарського характеру. У губернській пресі виявлені публікації і про те, що досить незначна частина селянства користувалась можливістю і викупляла землю. Найважливішими причинами цього були відсутність коштів у переважної більшості селян та небажання поміщиків продавати землю, для чого власники вдавалися до підвищення ціни на земельні ділянки. На шпальтах київських газет знайшов відображення суспільний резонанс щодо становище досить чисельної категорії населення – чиншових селян. Капіталізація землі та правова невідзначеність в імперському законодавстві їхнього ставища, яке ґрунтувалося на звичаєвому праві, робили цю категорію населення особливо залежною від волі землевласників. Урядова спроба юридичного вирішення цього питання у 1886 році виявилась безуспішною так як затягнулася на тривалий час. Наміри влади і сподівання обезземелених селян частково вирішити проблему «земельного голоду» шляхом переселення безземельних і малоземельних селян теж виявились ілюзорними. Таким чином, у статті на основі публікацій в губернській пресі про події в Уманському повіті показано, що становище селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. залишалося важким.

Ключові слова: Київська губернія, губернська преса, аграрна реформа 1861 р., чиншові селяни, Уманський повіт.

Kuznets Tatiana, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

Кузнець Тетяна, доктор історичних наук, професор, Уманський держаний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

Received: 04-02-2021

Advance Access Published: March, 2021